

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.2.22>

ПРАВО НА ПРОДОВОЛЬСТВО ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ

Курман Т.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0002-0632-2487*

Курман Т.В. Право на продовольство як правова категорія: міжнародно-правові та конституційні засади.

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правових і конституційних засад, а також форм закріплення у національному законодавстві права на продовольство. Акцентується увага на необхідності реалізації цілей сталого розвитку й запобігання поглибленню глобальної продовольчої кризи, а також протидії втратам воєнного стану в агропродовольчій сфері шляхом вжиття необхідних організаційно-правових заходів, спрямованих на гарантування права людини на продовольство як на всіх рівнях (національному, регіональному, міжнародному).

Проаналізовано історичну ґенезу категорії «право на продовольство». Зазначено, що вказана категорія протягом XX сторіччя пройшла складний шлях становлення, беручи початок від свободи від голоду, згодом трансформуючись у право людини на достатній життєвий рівень, включаючи їжу для себе і своєї сім'ї, й поступово набула свого сучасного звучання і сенсу – право на продовольство (right to food).

Наведено авторську дефініцію категорії «право на продовольство». Зроблено висновок, що право на продовольство, закріплене в Конституції України та міжнародно-правових актах, є комплексним правом, яке доцільно розглядати невід'ємною складовою природного права людини на життя, адже без достатнього, якісного і безпечного харчування людський організм не здатен повноцінно функціонувати й підтримувати життєдіяльність.

У статті здійснено аналіз міжнародно-правових засад закріплення права на продовольство й визначено основні механізми імплементації вказаних положень до національного законодавства. Розкрито взаємозв'язок між забезпеченням права людини на продовольство і гарантуванням продовольчої безпеки в контексті досягнення Глобальних цілей сталого розвитку.

На підставі проведеного дослідження сформульовано пропозиції з удосконалення чинного аграрного законодавства, спрямовані на гарантування права людини на продовольство, забезпечення продовольчої безпеки на національному і глобальному рівнях, запобігання виникненню й поглибленню продовольчих криз, адаптацію сільського господарства до наслідків кліматичних змін, формування стійких агропродовольчих систем, а також забезпечення повоєнного відродження нашої держави і сталого розвитку агросфери.

Ключові слова: агросфера, агропродовольча політика, агропродовольчі системи, право на продовольство, права людини, сталий розвиток.

Kurman T.V. The right to food as a legal category: international legal and constitutional foundations.

The article is devoted to the study of international legal and constitutional foundations, as well as forms of enshrining the right to food in national legislation. It emphasizes the need to achieve sustainable development goals and prevent the deepening of the global food crisis, as well as to counteract the losses caused by the state of war in the agrifood sector by taking the necessary measures to guarantee the human right to food at the national, international and regional levels.

The historical genesis of the category "right to food" is analyzed. It is noted that this category underwent a complex path of development during the 20th century, starting with freedom from hunger, then transforming into the human right to an adequate standard of living, including food for oneself and one's family, and gradually acquiring its modern meaning and significance – the right to food.

The author's definition of the category "right to food" is given. It is concluded that the right to food, enshrined in the Constitution of Ukraine and international legal acts, is a comprehensive right that should be considered an integral part of the natural human right to life, since without sufficient, high-quality, and safe food, the human body is unable to function fully and sustain life.

The article analyzes the international legal basis for enshrining the right to food and identifies the main mechanisms for implementing these provisions into national legislation. It reveals the interconnection between ensuring the human right to food and guaranteeing food security in the context of achieving the Global Goals for Sustainable Development.

Based on the research conducted, proposals have been formulated to improve the current agricultural legislation, aimed at guaranteeing the human right to food, ensuring food security at the national and global levels, preventing the emergence and deepening of food crises, adapting agriculture to the effects of climate change, the formation of sustainable agrifood systems, as well as ensuring the post-war revival of our state and the sustainable development of the agrosphere.

Key words: agrosphera, agrifood policy, agrifood systems, right to food, human rights, sustainable development.

Постановка проблеми. Сучасний стан агросфери України, динаміка глобалізаційних процесів у світі й ведення агресивної війни на території нашої держави надзвичайно актуалізують питання гарантування права людини на продовольство (на їжу). Глобальні екологічна та продовольча кризи вже не є абстрактним прогнозом для майбутніх поколінь людства, на жаль, – це об'єктивна реальність, з якою стикнулося населення нашої планети вже сьогодні. Й від вирішення продовольчих та екологічних проблем залежить існування як теперішнього, так і майбутніх поколінь [1, с. 570]. Забезпечення організму людини достатньою кількістю поживної і безпечної їжі є необхідною умовою підтримання його життєдіяльності. Тож право на продовольство (right to food) посідає визначальне місце серед базових прав людини й одночасно є невід'ємною складовою природного права людини на життя.

За даними ФАО у 2023 р. від голоду потерпали до 757 млн осіб, що становить 9,4% населення світу, – це майже кожна десята людина у світі, з них кожен п'ятий – мешканець Африки [2]. Водночас, майже 3 млрд осіб (третина населення Земної кулі) не може дозволити собі здорове харчування, кожна десята людина – страждає на ожиріння, а 3,9 млн смертей на рік є наслідком нездорового харчування [3]. За інформацією Всесвітньої метеорологічної організації (World Meteorological Organization) з урахуванням стану глобального клімату у 2023 р., поточна глобальна продовольча криза визнана найбільшою в сучасній історії людства. Серед причин вказаного: воєнні конфлікти, економічні кризи й високі ціни на продовольство, зумовлені високою вартістю сільськогосподарських ресурсів й посиленням негативного впливу зміни клімату на врожайність сільськогосподарських культур [4].

Тож для України, яка на сьогодні перебуває у надскладних умовах воєнного стану й водночас виступає одним з гарантів глобальної продовольчої безпеки, вкрай актуалізувалися питання гарантування права населення на продовольство. Необхідність забезпечення продовольчої безпеки нашої держави, протидії загрозам воєнного стану й адаптації до кліматичних змін в агропродовольчій сфері вимагають належного доктринального осмислення правової категорії «право на продовольство», а також дослідження його міжнародно-правових та конституційних засад.

Стан опрацювання. Питання правового унормування відносин у сфері забезпечення продовольчої безпеки присвячено праці таких представників економічної та юридичної науки, як: В.М. Баб'як, О.М. Батигіна, О.В. Білінська, Н.М. Василець, О.В. Гафурова, О.І. Гойчук, Х.А. Григор'єва, В.М. Єрмоленко, Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулинич, В.І. Курило, С.О. Лушпаєв, С.І. Марченко, В.В. Носік, М.М. Пархоменко, Б.Й. Пасхавер, І.І. Румик, П.Т. Саблук, О.В. Скидан, Р.І. Тринько, О.М. Туєва, Т.Є. Харитонova, О.А. Шевченко та ін. Однак, категорія «право на продовольство» та її міжнародно-правові і конституційні засади з урахуванням умов воєнного стану та новітніх змін у законодавстві предметом окремого дослідження не були, а отже, потребують подальшого опрацювання.

Метою статті є аналіз міжнародно-правових засад та форм конституційного закріплення права людини на продовольство, формулювання дефініції вказаної правової категорії, а також опрацювання пропозицій щодо вдосконалення чинного аграрного законодавства у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Необхідність реалізації цілей сталого розвитку й запобігання поглибленню глобальної продовольчої кризи вимагає вжиття необхідних організаційно-правових заходів, спрямованих на гарантування права людини на продовольство як на національному і локальному, так і на міжнародному та регіональному рівнях.

Право на продовольство (right to food) посідає визначальне місце серед базових прав людини. Вказана категорія протягом XX сторіччя пройшла складний шлях становлення, беручи початок від свободи від голоду, згодом трансформуючись у право людини на достатній життєвий рівень, включаючи їжу для себе і своєї сім'ї, й поступово набула свого сучасного звучання і сенсу – право на продовольство (right to food).

Забезпечення продовольчої безпеки й гарантування права кожного на продовольство справедливо вважається одним з найважливіших завдань кожної цивілізованої держави. Адже, незважаючи на різноманітність підходів до визначення держави, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, у структурі якого перше місце посідають територія, населення і публічна влада [5, с. 75]. Гарантуючи право населення на продовольство (їжу), держава забезпечує досягнення сталого соціально-економічного розвитку суспільства, його демографічне відтворення, й водночас – саме своє існування.

Усвідомлення необхідності вирішення продовольчої проблеми й боротьби з голодом на рівні міжнародної спільноти вперше для сучасного світу постало під час Другої Світової війни. У 1943 р. у США (Вірджинія) на конференції з питань продовольства і сільського господарства представниками 44 держав розглядалася можливість досягнення «свободи від голоду» на глобальному рівні й фактично було закладено основи комплексного підходу до визначення продовольчої безпеки за рахунок диференціації різних її складових. При цьому, категорія «свобода від голоду» по суті охоплювала декілька традиційних елементів продовольчої безпеки: наявність продовольства, його поживність та якісні характеристики, а також стабільність постачання [6].

Одним із перших державних діячів, який встановив взаємозв'язок між дотриманням права на продовольство (їжу) та забезпеченням економічної й національної безпеки, був президент США Ф. Рузвельт. У 1944 р. у своїй доповіді, присвяченій обґрунтуванню необхідності ухвалення Білля про економічні права («Economic Bill of Rights»), він наголосив, що людина, яка має потреби в харчуванні, не може бути вільною, й не маючи можливості отримати продукти харчування і роботу, вона є матеріалом, з якого зроблено диктатуру [7, с. 125].

У 1945 р. було засновано Продовольчу та сільськогосподарську організацію ООН (ФАО) як спеціалізовану установу ООН, що має за девіз: «допомагаємо побудувати світ без голоду» й покликану займатися проблемами розвитку сільських регіонів і сільськогосподарського виробництва. Відповідно до положень Статуту ФАО діє з метою: підвищення рівня харчування і стандартів життя народів, які знаходяться під юрисдикцією країн-членів; забезпечення зростання продуктивності виробництва й розподілу продовольства та сільгосппродукції; поліпшення умов життя сільського населення; сприяння зростанню світової економіки й забезпечення свободи людства від голоду [8]. Спеціальні програми ФАО допомагають країнам запобігти виникненню можливого кризового стану з продовольством й, у разі необхідності, передбачають надання відповідної допомоги.

Надалі у Загальній декларації прав людини 1948 р. проголошується право кожного на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здорового способу життя й достатнього рівня добробуту його та його сім'ї, включаючи їжу, в тому числі, у разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або іншого випадку втрати засобів до існування з незалежних від особи обставин (ст. 25). Надалі аналогічні положення було закріплено й в інших актах міжнародного характеру, як-то: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. (ст. 11); Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. (ст. 12); Конвенції про права дитини 1989 р. (ст. 27, ст. 24 (2с)) та ін. Право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, знайшло своє закріплення і в Конституції України 1996 р. (ст. 48).

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття у науковому дискурсі та міжнародно-правових актах широкого поширення набуває категорія «право на продовольство» («right to food»). У сучасному міжнародному праві дане право визнається фундаментальним правом людини, що передбачає можливість кожної особи мати фізичний і економічний доступ до достатньої і безпечної їжі, а також до ресурсів, необхідних для стійкого забезпечення продовольчої безпеки. Подібно до інших прав людини, гарантування права на продовольство підтримується й заохочується в межах діяльності ООН, відповідно до статті 55 Статуту якої [9] наголошується на необхідності загальної поваги та дотримання всіх без винятку прав людини та основних свобод задля створення умов стабільності й добробуту.

Водночас закріплення права на продовольство (їжу) відбувається й на регіональному рівні у відповідних міжнародних актах. Як приклад, слід навести Латиноамериканську декларацію прав людини (т. зв. Панамська декларація) від 3 грудня 2009 р., у статтях 7 та 11 якої проголошується: «Всі люди Латинської Америки мають право на їжу» [10].

Як вбачається, право на продовольство (їжу) можна визначити як законодавчо забезпечену можливість фізичного, економічного та соціального доступу людини до достатньої для підтримання нормальної життєдіяльності кількості й асортименту продуктів харчування, що відповідають встановленим якісним показникам і не справляють шкідливого впливу на її здоров'я ні в момент їх споживання, ні в майбутньому, а також можливість вільного доступу до інформації про харчові продукти та її поширення [11, с. 41-42]. Право на продовольство, закріплене в Конституції Укра-

їни та міжнародно-правових актах, є комплексним правом, яке доцільно розглядати невід'ємною складовою природного права людини на життя, адже без достатнього, якісного та безпечного харчування людський організм не здатен повноцінно функціонувати й підтримувати життєдіяльність.

На сьогодні право людини на продовольство (їжу) знайшло закріплення у конституціях понад 40 держав світу. Водночас, за оцінками експертів ФАО, у багатьох з них це право не отримало належного рівня гарантування й не повною мірою імplementоване до національного законодавства, що суперечить вимогам Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Світовій практиці відомі три основні способи впровадження положень щодо гарантування права на продовольство (їжу) на національному рівні: 1) через закріплення вказаного права на конституційному рівні як загального (Конституція Болівії) або лише для окремих категорій населення, наприклад, дітей (Бразилія, Мексика), ув'язнених і затриманих (Південна Африка) тощо. Доволі поширеною є й практика включення права на продовольство (їжу) до змісту іншого, більш широкого права людини (права на життя; права на працю (Конституція Бразилії), права на достатній життєвий рівень (Конституція України); 2) шляхом прийняття рамкового закону про право на продовольство або продовольчу безпеку. Так, парламентом Латинської Америки у 2012 р. прийнято Регіональний рамковий закон про право на продовольство, продовольчу безпеку та продовольчий суверенітет [12]; 3) шляхом створення галузевого продовольчого законодавства. Наприклад, у США сформовано потужне галузеве продовольче законодавство, що включає закони «Про продовольчу безпеку США» (1985), «Про покращення продовольчої безпеки» (1986), «Про сільсько-господарську політику» (1990), Глобальний закон про продовольчу безпеку (*Global Food Security Act*) (2016) [13] тощо.

У найбільш розвинених європейських державах норми міжнародного права, що стосуються гарантування права на продовольство, визнаються без необхідності їх спеціальної імplementації, а важливим елементом правового механізму його забезпечення виступає ефективна система захисту на всіх рівнях: національному, регіональному та міжнародному.

Забезпечення продовольчої безпеки і гарантування права людини на продовольство (на їжу) постало актуальним завданням на порядку денному світової спільноти у XXI столітті. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року» (*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*) проголошено Глобальні цілі сталого розвитку на період до 2030 року, серед яких виділено Ціль №2 «Подолання голоду». Дана ціль передбачає досягнення до 2030 р. наступних результатів: а) ліквідацію голоду у світі й забезпечення всім верствам населення доступу до безпечної, поживної та достатньої їжі протягом року; б) забезпечення продовольчої безпеки, покращення харчування, подолання всіх форм недоїдання, боротьби з затримкою росту і виснаженням у дітей віком до п'яти років, а також задоволення потреб в харчуванні дівчат-підлітків, вагітних і жінок, які годують, літніх людей; в) сприяння сталому розвитку сільського господарства шляхом подвоєння його продуктивності й доходів дрібних виробників продовольства (жінок, представників корінних народів, сімейних фермерських господарств), у тому числі шляхом забезпечення гарантованого і рівного доступу до землі, інших агровиробничих ресурсів, знань, фінансових послуг, ринків і можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах; г) створення стійких агропродовольчих систем на основі впровадження сталих методів і форм ведення сільського господарства, що дозволяють підвищити продуктивність аграрного виробництва, сприяють збереженню екосистем, зміцнюють здатність адаптуватися до змін клімату, покращують якість земель та ґрунтів; д) збереження генетичного різноманіття насіння і культивованих рослин, а також сільськогосподарських і домашніх тварин та відповідних їм диких видів [14].

Вказана Ціль знайшла своє закріплення й на національному рівні в Указі Президента України від 30 вересня 2019 р. «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» та набула деталізації у Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 р., схваленій розпорядженням КМУ від 23 липня 2024 р. [15]. Стратегія визначає за необхідне створення стійкої до будь-яких загроз агропродовольчої системи, що надасть змогу забезпечити всі верстви населення безпечними і якісними харчовими продуктами з урахуванням нормативів фізіологічної потреби організму людини в них за рахунок як власного виробництва, так і необхідного імпорту, що свою чергу, сприятиме формуванню фізично та інтелектуально розвиненої людини. Водночас, на нашу думку, викликають сумніви терміни дії Стратегії – до 2027 року, й реалізації Порядку денного у галузі сталого розвитку на період до 2030 року щодо досягнення Цілі №2 до 2030 р. Навряд чи протягом такого нетривалого часового проміжку, ще й в умовах триваючих воєнних конфліктів, наявних кліматичних змін тощо вдасться вирішити проголошене амбітне завдання – подолати голод в планетарному масштабі. У сучасних умовах, на жаль, це вбачається навряд чи досяжним. Водночас нагальним завданням держави стає формування дієвого правового механізму забезпечення сталого розвитку

агросфери задля забезпечення продовольчої безпеки держави й реалізації експортного потенціалу національного аграрного сектору, протидії наявним і прогнозованим загрозам, в тому числі й глобального характеру, у сфері продовольчої безпеки.

На сьогодні однією з актуальних тенденцій, що знаходять відбиття зокрема й у досліджуваній сфері, є посилення євроінтеграційних процесів і необхідності адаптації чинного законодавства до вимог права ЄС. Статтею 404 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, з іншої, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року [16] передбачено взаємне співробітництво у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій, що серед іншого, включає заохочення сучасного і сталого сільськогосподарського виробництва, політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості тощо.

Так само гостро постає і питання вдосконалення чинного законодавства у вказаній сфері, що має створити належне правове підґрунтя для гарантування права людини на продовольство в Україні. Зокрема, мова йде про необхідність: прийняття Законів України «Про продовольчу безпеку», «Про продовольчі банки»; внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» в частині впровадження заходів державної підтримки суб'єктів агробізнесу, які провадять діяльність на деокупованих територіях; впроваджують кліматично орієнтовані форми аграрного виробництва; займаються виробництвом тих видів сільгосппродукції, що імпортуються в Україну, з метою захисту внутрішнього ринку і збереження продовольчого суверенітету; адаптації Методики розрахунку індикаторів продовольчої безпеки, затвердженої Постановою КМУ від 15 вересня 2025 р., до показників Глобального індексу продовольчої безпеки з метою модернізації системи національного моніторингу продовольчої безпеки; подальшу гармонізацію чинного аграрного законодавства з вимогами права ЄС та міжнародних актів (Codex Alimentarius та ін.) щодо підвищення вимог до безпечності і якості сільськогосподарської продукції, впровадження європейських підходів до оповіщення споживачів щодо небезпечних харчових продуктів (на зразок Європейської системи оповіщення про небезпеку харчових продуктів і кормів (RASFF), збільшення обсягів виробництва органічної продукції, впровадження заходів для переходу на "Здорову дієту"; формування і належне правове закріплення засад державної агропродовольчої політики, зміни в інвестиційній політиці держави з метою стимулювання будівництва і модернізації відповідно до міжнародних стандартів зерно- та овочесховищ для зберігання і рівномірної всесезонної реалізації продукції рослинництва, розробка і впровадження з цією метою відповідних державних цільових програм; впровадження програм підтримки соціально незахищених груп населення, створення продовольчих банків і розвиток мережі соціальних продовольчих магазинів; розробка і прийняття Загальнодержавної концепції кліматично орієнтованого сільського господарства з метою забезпечення потреб населення у харчових продуктах рослинного і тваринного походження в умовах глобальних кліматичних змін та ін.

Висновки. Отже, проведене дослідження дало змогу з'ясувати зміст і ґенезу права людини на продовольство, а узагальнення результатів аналізу його міжнародно-правових і конституційних засад – дійти висновку про його широке міжнародне визнання й різноманітність форм імплементації відповідних положень до законодавства окремих держав. Конституція України закріплює дане право у ст. 48 як складову права на достатній життєвий рівень, однак наразі, на жаль, відсутня система галузевого законодавства у сфері забезпечення продовольчої безпеки й гарантування права на продовольство. Водночас, сучасні глобальні виклики надзвичайно актуалізують проблему формування цілісного правового механізму реалізації і захисту права людини на продовольство, розробки науково обґрунтованої агропродовольчої політики, а також модернізації системи національного моніторингу продовольчої безпеки, що знайшло відображення у межах даної статті. Комплексна реалізація запропонованих вище заходів, на нашу думку, сприятиме подальшому вдосконаленню національного законодавства, його гармонізації з правом ЄС, забезпеченню продовольчої безпеки на національному та глобальному рівнях, гарантуванню права людини на продовольство, запобіганню продовольчим кризам, формуванню стійких агропродовольчих систем, а також повоєнному відродженню України і сталому розвитку агросфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курман Т.В. Право на безпечне довкілля і право на безпечне харчування: синергія зв'язку. The 13th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects" (July 28-30, 2022). CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. P. 570–574.
2. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. In Brief to the State of Food Security and Nutrition in the World 2024: Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms (2024). URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/5366f75c-159d-4701-ad19-b3e1e91519e7/content> (дата звернення: 20.10.2025).

3. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. The State of Food Security and Nutrition in the World, 2021. Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diets for all. Rome, FAO. 2021. 240 p. URL: <https://doi.org/10.4060/cb4474en> (дата звернення: 20.10.2025).
4. StateoftheGlobalClimate2023. World Meteorological Organization, 2024. URL: https://library.wmo.int/viewer/68835/download?file=1347_Global-statement-2023_en.pdf&type=pdf&navigator=1 (дата звернення: 20.10.2025).
5. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів / за ред. д.ю.н., проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д.ю.н., проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
6. Залізнюк В. П. Еволюція поняття та підходів щодо виміру продовольчої безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*: електр. журнал. 2016. № 8. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?or=1&z=1249> (дата звернення: 20.10.2025).
7. Каліущенко І.М. Інституційний механізм забезпечення міжнародної продовольчої безпеки. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2016. Вип. 37. Т. 3. С. 124–127.
8. Статут Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН. 16.10.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c17#Text (дата звернення: 20.10.2025).
9. Статут ООН від 26 червня 1945 р. Організація Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
10. Framework law on the right to food and food sovereignty. Latin American and Caribbean Parliament. Panama City, 2018. URL: <http://parlatino.org/wp-content/uploads/2017/09/derecho-alimentacion-soberania-ing.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
11. Курман Т.В. Право на продовольство: сучасні виклики і проблеми правового забезпечення. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: тези доп. за матеріал. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 30 квіт. 2025 р.) / відп. ред. В.В. Аніщук, С.Г. Зицик Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2025. С. 41–43.
12. Framework law on the right to food and food sovereignty. Latin American and Caribbean Parliament. Panama City, 2018. URL: <http://parlatino.org/wp-content/uploads/2017/09/derecho-alimentacion-soberania-ing.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
13. Global Food Security Act of 2016. Senate of the United States. April 13, 2016. URL: <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/1567/text>.
14. 17 Цілей сталого розвитку. Global Compact Network Ukraine. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/> (дата звернення: 20.10.2025).
15. Стратегія продовольчої безпеки України на період до 2027 р.: розпорядження КМУ від 23 липня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.10.2025).
16. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text> (дата звернення: 20.10.2025).